

ЛИЧНОСТТА НА ПРЕСТЪПНИКА И КРИМИНОГЕННАТА СИТУАЦИЯ

Галина Ковачева*

THE PERSONALITY OF THE CRIMINAL AND THE CRIMINOGENIC SITUATION

DOI: 10.54664/WZXR8818

Galina Kovacheva

Abstract: This article presents the results of an empirical study of the criminogenic situations in intentional crimes. The criminal's interaction with the situation is presented from the perspective of the subjective meaning that this situation has for the individual. The personal characteristics of the perpetrators of different types of crimes and their importance for the way the criminal perceives the criminogenic situation are analyzed.

Keywords: personality of the criminal, criminogenic situation, crime

Въведение

Личността на престъпника се явява централен проблем в науката криминология. Тя се изследва като съвкупност от социално значими негативни черти на наказателно отговорното лице, която отразява степента на деформация на съзнанието, нарушената ценностна система и социалната патология. Вътрешните психически процеси и състояния на престъпника се представят посредством механизма на престъпното поведение, обхващащ възникналия конфликт в съзнанието, разгръщащ се в рамките на определена ситуация, потребностите, мотивите и вземането на решение за извършване на престъпление (Станков, 2012). От психологическа гледна точка интерес представлява мотивацията,

* **Галина Ковачева** – професор, доктор по право, преподавател по криминология към Катедра „Наказателноправни науки“, при Юридическия факултет на Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“.

емоционалната интелигентност, агресивността, импулсивността и ценностната система на престъпника. Но личността и нейните качества не могат да бъдат разглеждани откъснато от обективните фактори, които ги формират и развиват, следователно психологическият ракурс към престъпната личност се явява естествено продължение на социологическия подход към личностноформиращите макро и микро фактори на социалната среда. Деформациите в интелектуалната и волевата сфера на престъпника се изследват във връзка с определящата ги социална среда и конкретния ситуационен контекст.

Сред възникващите житейски ситуации, в които личността участва и с които взаимодейства, централно място от гледна точка на престъпното поведение заема криминогенната ситуация. Тя се явява съвкупност от обективни обстоятелства в живота на човека, която създава благоприятни възможности за престъпно поведение и взаимодействайки с личността, я мотивира към престъпно посегателство, като намира своя изход в извършването на престъплението (Ковачева, 2024). Макар съдържанието на тази ситуация да е обективно, определяно от произтичащите в действителността събития и проявяващи се обстоятелства, то тази ситуация има субективно значение, което ѝ се придава от субекта, в зависимост от неговите възгледи, опит, наклонности, характер (Кудрявцев, 1968).

Отправна точка в изследването на взаимодействието на личността на престъпника с криминогенната ситуация се явява разбирането, че човек постъпва не в съответствие със ситуацията в нейния обективен смисъл, а в съответствие със своята представа за нея. Възможно е една ситуация да не съдържа елементи с криминогенен потенциал или да съдържа в много малка степен такива (например липсва провокация от страна на пострадалото лице, неговото поведение не нарушава правните или моралните норми и т.н.), но индивидуалното възприятие на ситуацията от личността на престъпника (възприемането на поведението на друго лице като провокация, неправилната оценка на случващите се събития) може да обуслови вземането на решение за извършване на

престъпление. Не е изключено потенциалният престъпник сам да създаде благоприятстващата престъплението ситуация, воден от своята антисоциална насоченост (например да извърши проследено наблюдение на жилище с цел планирана кражба на пари или ценности, да организира схема за извършване на телефонни измами и др.). Посоченото не означава, че следва да се пренебрегне значението на криминогенната ситуация или тя да се сведе до обективна съвкупност от обстоятелства, която може да бъде интерпретирана напълно субективно от участващите в нея лица (престъпник, жертва, свидетели). От гледна точка на модела за интеракцията между личността и ситуацията Р. Уортли посочва, че при т.нар. „реципрочни връзки“ ситуацията въздейства върху личността и личността въздейства върху ситуацията. Този модел може да даде обяснение защо личности с криминогенни нагласи не извършват престъпление по всяко време и защо те го извършват когато решат, както и защо спазващите закона лица могат понякога да извършват престъпления, които очевидно нямат връзка с техния характер (Wortley, 2012). Следователно криминогенната ситуация е обективната среда, контекстът, който е нужно да бъде преживян и осмислен от личността, за да породи определен поведенчески модел, водещ до извършване на престъпление.

Личността на престъпника във взаимодействието с различните видове криминогенни ситуации

В криминологичната теория се представят различните аспекти триадата: ситуация – личност – престъпление. Престъплението се разглежда като резултат от взаимодействието на образувалите се под въздействие на неблагоприятните жизнени условия негативни нравствено-психологически свойства на личността и външните обективни обстоятелства, образувачи криминогенната ситуация (Криминология, 2006). От значение е свободата на избора на решение да се действа по определен способ в зависимост от ориентацията на личността, нейните потребности и преживените емоционални модели. От психологическа гледна точка, престъплението, като всяко друго човешко действие, е обуслове-

но от относителното влияние на външните, ограничаващи фактори и различните нива на волеви, съзнателно насочени решения и избори (McGuire, 2004).

Различните криминогенни ситуации взаимодействат с личността на потенциалния престъпник по различен начин. Някои видове ситуации взаимодействат с вътрешните психически нагласи на личността и провокират агресивното и престъпно поведение. Например провокативни по своя характер са ситуацияите, които възникват сред младежите в училищна възраст и включват форми на поведение като агресия между ученици, апострофиране и заплашване на учители и преки физически посегателства върху тях, употреба на алкохол и други субстанции, хулиганство и т.н. (Христова, 2023). Други ситуации улесняват или насърчават личността в рационалния ѝ избор да извърши престъпление, а трети – оказват натиск върху психиката по начин, мотивиращ преминаването към забраненото от закона деяние. Във всички посочени хипотези ситуацията има мотивиращо значение за личността, но тя сама по себе си не е причина, а условие за извършване на престъплението. Причината за поведението следва да се търси в личността и нейните вътрешни фактори като нагласи, нужди и когнитивни процеси. Трябва да се има предвид и процесът на социализация, който често е свързан с несигурност, непоследователност и конфликти при избора и реализацията на личността (Христова, 2022).

За изясняване на същността и съдържанието на криминогенните ситуации бе проведено проучване на мотивите към 1475 присъди по НОХД на районните и окръжните съдилища в страната за периода януари 2016 – септември 2021 г. Изследването обхваща криминогенните ситуации при умишлени престъпления като кражби, грабежи, измами, умишлени убийства, умишлени средни и тежки телесни повреди и изнасилване. Събрана бе емпирична информация отнасяща се и до други аспекти, свързани с личността на извършителите на престъпления и взаимодействието на личността с криминогенната ситуация. Посредством посочената информация е възможно да бъдат изследвани аспекти на

криминогенната ситуация не само и единствено като обективна съвкупност от обстоятелства, но и като онова субективно значение, което тя притежава за престъпника.

От събраните данни се установява например, че преобладаващата част от извършителите на кражби и грабежи са с висока криминална заразеност, деформирано съзнание и самосъзнание и липса на изградени трудови навици. Тези констатации сочат не към едно изолирано във времето явление, а към тенденция, характерна за целия съвременен период след 1989 г. Това обяснява и установения с изследването преобладаващ брой криминогенни ситуации, които са целенасочено и планомерно създадени от извършителите на кражби. Сходни са и резултатите при извършителите на грабежи, които обичайно са лица с богато криминално минало, водещи паразитен начин на живот и изпитващи пренебрежително отношение не само към чуждата собственост, но към живота и здравето на другите лица. Егоистичните тенденции, съчетани с нарастването на агресията в процеса на деформиране на съзнанието, развиването на защитните механизми за самооправдаване на поведението и отпечатъка от институционалното третиране формират личност, която осъзнава, че нарушава правната норма, но за нея тази норма има вече произволен характер (Ковачева, 2018).

Изследването на процеса на взаимодействие между личността и ситуацията при кражбите и грабежите показва, че от гледна точка на престъпника криминогенната ситуация се явява преди всичко улесняваща или насърчаваща. Подобен извод кореспондира с психическата нагласа на осъдения за грабежи рецидивист, представена от Е. Маджаров, според когото рисковите ситуации са обект на целенасочено търсене от престъпника и са не задържател, а по-скоро стимулиращ фактор (Маджаров, 2006).

За разлика от извършителите на кражби и грабежи, измамниците възприемат специфично ролево поведение в конкретната криминогенна ситуация. Това поведение отразява потребността им от личностна доминация и осигуряване на възможности за реализиране на користните нагласи. Мотивацията на такива лица

е изцяло социална. При телефонните измами се очертават два престъпни типа. Първият тип е на организаторите, които регистрират измамната схема. Тяхната подготвителна дейност, както и дейността по осъществяване на контакт с потенциалната жертва е интелектуална по своя характер. Търсят се онези качества на жертвите като (лекомислие, разсеяност, когнитивни дисфункции, забавени рефлексии и т.н.), които биха могли да бъдат използвани за въвеждане в заблуждение. Психологическият портрет на организаторите включва интуитивност за ситуацията, тънка прозорливост и усет за затруденото положение на жертвата (Томов, А, Л. Петракиева, 2008). Вторият престъпен тип е този на куриерите. Това обичайно са лица с ниски доходи, които не се характеризират с типичната за организаторите комуникативност и манипулативност. Те встъпват във вече възникналата криминогенна ситуация със съзнанието за своята роля и нагласата за очаквано смекчаващо отношение спрямо тях поради второстепенното им място в измамната схема. При проведените интервюта проличава склонност към използване на вътрешните защитни механизми за снемане на отговорността и самооправдаване с незнание или неразбиране на целта, за която са били използвани услугите им, както и пренасочване на обвинението единствено към тези, които са ги „наели за работата“. Мотивацията на куриерите е изцяло користна.

При другите изследвани видове измами, престъпниците са с добър социален и образователен статус и развити комуникативни умения. Те използват някои специфични качества на потенциалните жертви като лекомислие, алчност, импулсивност, липса на информираност и др., за да организират съответната схема с измамливо предлагане на стоки или услуги. Подобно на крадците, измамниците сами създават криминогенната ситуация, разчитайки на собствените си умения да въведат в заблуждение или поддържат заблуждението на потенциалните жертви. Следва да се отбележи обаче, че измамниците не се нуждаят от насърчаващи обстоятелства на ситуацията. За тях обстоятелствата на

криминогенната ситуация са инструмент, който се използва за постигане на преследваната цел.

При умишлените убийства и особено тези от битов характер, личността на престъпника взаимодейства изключително интензивно със ситуацията. Умишлените убийства са с изразена ситуационност и в повечето случаи са непланирани. В свое изследване Н. Белова обръща внимание на липсата на предварително обмисляне и подготовка за прикриването на деянието при този вид престъпления (Белова, 2012). В потвърждение на този извод, изследването на криминогенните ситуации при умишлените убийства установи и някои специфични форми на посткриминално поведение, изразяващи се в доброволно предаване на органите на реда и споделяне на трети лица за смъртта на жертвата без признаване за извършеното престъпление. Тези форми насочват към извод за спонтанност на поведението и силен заряд, породени от близката емоционална връзка, съществувала между престъпника и жертвата. По този начин те представят специфичните защитни психологически механизми на личността, попаднала в екстремната за нея ситуация. При доброволното предаване на органите на реда, ситуационният характер на престъплението и острият характер на конфликтната ситуация, обуславят поведението на разкаяние. Когато извършителят на престъплението споделя на трети лица за убийството без да признава неговото авторство, като че ли се опитва да снесе силното психическо напрежение от извършеното деяние, поради неговата внезапност и остротата на конфликта. Не без значение е и използваното средство за умъртвяване на жертвата. В случаите, в които убийството е на близък човек и се явява следствие от интензивни междуличностни конфликти, средството за извършване на престъплението обичайно е нож или друг остър предмет. Желанието жертвата да бъде „намушкана“ отразява остротата на конфликта в съзнанието на престъпника и неговата емоционална наситеност.

Може да се направи извод, че при убийствата неуспешната социална реализация на личността на престъпника и маргинализацията, в съчетание с възникналият остър конфликт с жерт-

вата, е обусловила желанието за компенсирание на дефицитите чрез доминация и агресивност. Именно тук проличава липсата на адекватно отразяване на обективното съдържание на криминалната ситуация в психиката на личността. По-скоро се касае за едно субективно преживяване на определени събития и процеси, което поражда вътрешния конфликт, прерастнал в умишленото умъртвяване на друго лице. От гледна точка на личността, преминаваща към извършване на умишлено убийство, ситуацията има провокиращ характер, независимо от нейното обективно съдържание.

При извършителите на умишлени телесни повреди в повечето ситуации мотивацията е лична, свързана с отмъщение и може да се прояви при лица с различно образователно ниво. Почти половината от лицата са били под въздействието на алкохол преди извършване на престъплението, което е довело до снижаване на прага на самоконтрол и откриване на провокации там, където такива липсват. Ситуациите не са продължителни във времето. Взаимодействието на личността със ситуационните фактори насочва по-скоро към инцидентна и бърза ескалация на конфликта (обичайно с взаимна размяна на физическа и/или вербална агресия). Ситуацията може да бъде оценена като провокираща или оказваща натиск от гледна точка на личността. Провокацията е свързана с конфликтността във взаимоотношенията между престъпника и жертвата. Налице са и немалко ситуации, оказващи натиск върху личността и поставящи на изпитание механизмите и за самоконтрол. Натискът обичайно идва от страна на най-близката социална група от роднини или приятели. Той предопределя поведението на престъпника в една ситуация, която в повечето случаи е усложнена поради участието на множество лица (сбивания между компании или враждуващи фамилии). За разлика от специфичните форми на посткриминално поведение на извършителите на умишлени убийства на близки и роднини, при умишлените телесни повреди често срещана форма на поведение на престъпника след извършване на деянието е бягството от местопрестъплението. Това, което характеризира взаимоотно-

шенията между престъпника и жертвата в тези случаи е липсата на дълбока емоционална връзка. В повечето случаи страните в конфликта не са роднини или приятели.

При извършителите на изнасилвания специфичните личностни качества като слаб идентитет, неразвит мъжки модел, висока тревожност и неувереност (Маджаров, 2006), се съчетават със социално значими негативни фактори като липса на партньор, нисък образователен ценз и злоупотреба с алкохол. Личността възприема конкретната криминогенна ситуация като такава, която има провокиращо значение. При това не е задължително да съществува конфликтност във взаимоотношенията между престъпника и жертвата. Провокацията често е въображаема и съществува единствено в създанието на престъпника. Посочените изводи потвърждават установената в края на миналия век закономерност, че „алкохолното опиване в съчетание с редица особености на личността като: краен примитивизъм, липса на образование и трудова квалификация, психопатни и психопатоподобни състояния – дължащи се на прекарани заболявания довежда до извършването на тежки сексуални престъпления“ (Стамболиев, П., Л. Милушев, В. Янчев, А. Стоев, 1973). Посткриминалното поведение на сексуалните престъпници разкрива защитни механизми, характерни за тежките насилствени престъпления. Бягството от местопрестъплението е доминираща форма на поведение. За разлика от умишлените убийства обаче, не се наблюдават форми на поведение, свързани с „разкаяние“ за стореното. Това се дължи на обстоятелството, че в голямата си част изследваните изнасилвания не са ситуационни и престъпникът и жертвата обичайно не са роднини, а само познати. Тук липсва силният емоционален контекст, характерен за умишленото убийство. За сметка на това, жертвата се възприема по-скоро като неодушевен предмет, като средство за задоволяване на възникналата потребност.

Заключение

Изследването на взаимодействието между личността на престъпника и криминогенната ситуация предоставя възможност

да се установи връзката между личностните аспекти и обективните фактори на средата, които оказват влияние върху поведенческите модели. От позициите на интеракционистичния модел, престъпното поведение е продукт на сложен психологически механизъм. При него нагласите, емоционалните модели и когнитивните способности на личността пречупват и интерпретират ситуационните фактори по начин, по който тези фактори намират своето субективно значение и се превръщат в източник на престъпна активност. Фокусът на бъдещите изследвания следва да бъде поставен върху диференцираните оценки и възприемане на криминогенните ситуации от личността при различните видове престъпления.

БИБЛИОГРАФИЯ / REFERENCES

Белова, Н. (2012) *Криминологична характеристика на битовите убийства*. София: НИКК-MBP, с. 11 // **Belova, N.** *Kriminologichna karakteristika na bitovite ubiistva*. Sofia: NIKK-MVR, s. 11.

Ковачева, Г. (2024) *Криминогенни ситуации при умишлените престъпления*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, с. 52 // **Kovacheva, G.** *Kriminogenni situacii pri umishlenite prestaplenia*. Varna: VSU “Chernorizets Hrabar”, s. 52.

Ковачева, Г. (2018). Стигматизация и криминална кариера. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, с. 30 // **Kovacheva, G.** *Stigmatizatsia i kriminalna kariera*. Varna: VSU “Chernorizets Hrabar”, s. 30.

Криминология. (2006) *Учебник для вузов. /под ред. на В. Д. Малков/ Москва: „Юстицинформ“, с. 100 // Kriminologia. Uchebnik dlia vuzov. /pod red. na V. D. Malkov/ Moskva: “Usticinform”, s. 100.*

Кудрявцев, В. Н. (1968) *Причинность в криминологии. (О структуре индивидуального преступного поведения)*. Москва, с. 115 // **Kudriavcev, V. N.** *Prichinnost v kriminologii (O structure individualnogo prestupnogo povedenia)*. Moskva, s.115.

Маджаров, Е. (2006) *Психологическо портретиране на правонарушителите*. София: „Сиела“, с. 105 // **Madjarov, E.** *Psihologicheskoto portretirane na pravonarushitelite*. Sofia: “Siela”, s. 105-155.

Стамболиев, П., Л. Милушев, В. Янчев, А. Стоев. (1973). Медико-социологическо и психологическо проучване на сексуалната престъпност. В: Криминологически сборник – том първи. Варна: Окръжен център за криминологически изследвания, с. 316 // **Stamboliev, P., L. Milushev, V. Yanchev, A. Stoev.** *Mediko-sociologicheskoto I psihologicheskoto prouchvane na seksualnata prestapnost. V: Kriminologicheskii sbornik – tom parvi.* Varna: Okrajn centar za kriminologicheskii izsledvania, s. 316.

Станков, Б. (2012) *Криминология. Теоретични основи.* Варна: УИ ВСУ „Черноризец Храбър“, с. 233-250. // **Stankov, B.** *Kriminologia. Teoretichni osnovi.* Varna: UI VSU “Chernorizets Hrabar”, s. 233-250.

Томов, А. Л. Петракиева. (2008) *Опит за психологически портрет на телефонния измамник. Сп. Затворно дело, бр. 1-2.* София: ГДИН, с. 168 // **Tomov, A., L. Petrakieva.** *Opit za psihologicheskii portret na telefonnia izmatnik. Sp. Zatvorno del, br.1-2.* Sofia: GDIN, s. 168.

Христова, В. (2022) *Кризата на средната училищна възраст.* В: Приложна психология и социална практика – сборник доклади от XXI Международна научна конференция. УИ ВСУ „Черноризец Храбър“, Варна, 2022, с. 199-204 // **Hristova, V.** (2022). *Krizata na srednata uchilishtna vazrast.* V: Prilozhna psihologiya i sotsialna praktika – sbornik dokladi ot XXI Mezhdunarodna nauchna konferentsiya. UI VFU “Chernorizets Hrabar“, Varna, 2022, s. 199-204.

Христова, В. (2023). *Учителският труд в дискурса на личната сигурност.* В: e-Journal VFU, УИ ВСУ „Черноризец Храбър“, Брой 20/2023, с. 524-531 // **Hristova, V.** (2023). *Uchitelskiat trud v diskursa na lichnata sigurnost.* V: e-Journal VFU. UI VFU “Chernorizets Hrabar“, Varna, broi 20/2023, s. 524-531.

McGuire, J. (2004) *Understanding Psychology and Crime: Perspectives in Theory and Action.* Open University Press, p. 17.

Wortley, R. (2012) “Exploring the Person-Situation Interaction in Situational Crime Prevention.” In: *The Reasoning Criminologist: Essays in Honor of Ronald V. Clarke,* Rutledge, London, 2012, p.5-10.